

Tomasz Olszacki

Pracownia Archeologiczna „Trecento”, Łódź

Średniowieczny zamek królewski w Pyzdrach (w dekadę po zakończeniu badań terenowych)

1

Poświęcenie sesji seminarium *Colloquia Castrensia* fenomenowi, jakim w dziejach europejskiej architektury zamkowej była wielka akcja inwestycyjna zrealizowana przez Kazimierza Wielkiego, zachęca do przypomnienia nie tak dawnych, a przez to może wciąż nie dość jeszcze znanych, badań przeprowadzonych w latach 2007–2009 przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego (pod kierunkiem Leszka Kajzera, Aleksandra Andrzejewskiego i piszącego te słowa) w obrębie dawnego zamku królewskiego w Pyzdrach¹. Obiekt ten przez lata nie wzbudzał większego zainteresowania. Oba dotąd wydane leksykony polskich zamków, pióra Bohdana Guerquina (1979, 1984) oraz autorstwa Leszka Kajzera, Stanisława Kołodziejewskiego i Jana Salma (2001) podają nadzwyczaj krótkie noty dotyczące tego zamku, w żaden sposób niesugerujące jego znanej obecnie skali². Także monografia wielkopolskich monarszych siedzib obronnych opublikowana przez Janusza Pietrzaka w 2004 r. w części poświęconej Pyzdom, pomimo obszernej prezentacji nowożytnych źródeł pisanych: inwentarzy i lustracji, nie skłania raczej do doszukiwania się w analizowanej siedzibie obronnej znamion wyjątkowości³.

Uwagę piszącego te słowa, jeszcze przed rozpoczęciem prac badawczych, przyciągała natomiast znakomicie uchwytna w lekturze średniowiecznych królewskich itinerariów: Kazimierza Wielkiego, Jadwigi Andegaweńskiej, Władysława Jagiełły i Kazimierza Jagiellończyka, rezydencjonalna funkcja zamku wyraźnie wpisującego się w elitarne grono siedzib polskich królów najczęściej przez nich odwiedzanych w XIV–XV w. Ostatni z koronowanych Piastów jako król dowodnie był w Pyzdrach przynajmniej 11 razy w latach 1340–1370, przy czym ostatnie 6 jego wizyt nastąpiło od 1362 r., po trwającej aż 15 lat przerwie, co ma pewnie swoje implikacje w rekonstruowaniu dziejów budowlanych zamku (do czego wrócę w końcowej partii tekstu)⁴. Tu warto zwrócić uwagę, iż pobyt odnotowany

¹ Andrzejewski i in. 2007; Andrzejewski i in. 2008; Kajzer, Olszacki 2009. Dokumentacja z badań znajduje się w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu.

² Guerquin 1984, s. 265–266; Kajzer i in. 2001, s. 410.

³ Pietrzak 2003, s. 115–117.

⁴ Gąsiorowski 1998a, s. 206, 208.

w drugiej połowie grudnia 1364 r. miał związek z celebrowaniem właśnie w nadwarciańskim grodzie świąt Bożego Narodzenia, a to wymagało, by przestrzeń zajmowana przez dwór królewski spełniała odpowiednie standardy użytkowe. Podobnie być musiało w kilkadziesiąt lat później, kiedy to dnia 2 listopada 1390 r. Władysław Jagiełło przyjmował w Pyzdrach hołd lenny z Pomorza złożony przez księcia wołogosko-słupskiego Warcisława VII, reprezentującego również swych braci: Bogusława i Barnima⁵. Itineraria zebrały informacje o dwóch pyzdrych pobytach rzadko opuszczającej Małopolskę królowej Jadwigi Andegaweńskiej (1386, 1397) i aż 18 wizytach Władysława Jagiełły, w tym 3 dowodnie trwających dłużej niż jeden dzień⁶. Wcześniej, w dobie wielkopolskich niepokojów politycznych, zwanych wojną Grzymalitów z Nałęczami, w styczniu 1383 r. stronnicy Domarata z Pierchna zamknięci w Pyzdrach oblegani byli przez Wincentego z Kępy i Bartosza Wezenborga oraz wiedzionych przezeń Mazowszan. Wówczas to „mieszczanie weszli z nimi w umowę i, otworzywszy bramy, wpuścili ich do miasta. Ci, gdy tam weszli zaczęli oblegać zamek, którego załoga w ciągu trzech dni mężnie się broniła, lecz w końcu nie mogąc się dłużej utrzymać wskutek braku żywności, szczególniej wody i paszy dla koni, zawarła umowę i zamek ziemianom oddała, sama zaś z końmi i orężem wolno z niego wyszła”⁷.

Jest to pierwsza wzmianka bez wątpliwości odnosząca się do murowanego kaziemierzowskiego zamku, choć już w 1362 r. odnotowany został najpewniej z nim związany pyzdry burgrabia: Andrzej z Drzeczkowa (*Andreas noster burgravius de Pysdry*)⁸.

Przekazy z XIII w. i początków XIV w. dotyczą najpewniej założenia otoczonego drewniano-ziemnym obwodem obronnym, z ewentualnymi – choć nie stwierdzonymi w trakcie ostatnich badań – elementami murowanymi. Dla porządku należy je odnotować. Do lokacji miasta Pyzdry doszło najpóźniej w 1257 r., z woli księcia Bolesława Pobożnego, z którego działalnością łączy się także powstanie najstarszego warownego ośrodka zarządu⁹. Choć źródła XIII-wieczne nie wspominają bezpośrednio o tego rodzaju założeniu, to jednak prawdopodobieństwo jego istnienia wspiera pozycja miasta w państwie Przemysła II, kiedy to umieszczono tam siedzibę jednego z pięciu włodarstw będących głównymi centrami administracji książęcej – obok Poznania, Kalisza, Gniezna i Rudy. Sam Przemysł, wpieryw jako książę, a potem król, często odwiedzał Pyzdry¹⁰. Najpewniej ten sam obiekt wzmiankowany został w 1324 r., przy okazji omawiania lokalizacji młyna *sub castris [...] in fluvio Wart*,

⁵ Krzyżaniakowa, Ochmański 1990, s. 156.

⁶ Rutkowska 1989, s. 220; Gąsiorowski 1972a, s. 104.

⁷ Kronika Jana z Czarnkowa 2006, s. 116.

⁸ KDW, t. 3, nr 1474.

⁹ Dzieje lokacji i miasta, z zamkiem w tle, omawiają m.in. Wędzki 1982; Tłoczek 1987, s. 13–76; Wędzki 1998; Górczak 2002, s. 97, 107; Łojko 2007.

¹⁰ Swieżawski 2006, s. 176–177, 232–233.

II. 1. Zamek w Pyzdrach, widok na dawny wschodni dom zamkowy od strony Warty

co powtórzone zostało także w latach 1341, 1362, 1397 i świadczy o ciągłości miejsca zajętego przez państwową budowlę obronną, czego nie należy jednak mylić z niezmiennością jej struktur budowlanych¹¹. Siedzibę tę, często odwiedzaną przez Władysława Łokietka (cztery razy po koronacji w 1320 r.)¹², wraz z miastem spalili Krzyżacy w 1331 r., podczas nieudanej próby pochycenia królewicza Kazimierza¹³.

Dla badań nad zamkiem średniowiecznym duże znaczenie ma analiza tekstów XVI- i XVII-wiecznych archiwaliów Skarbu Koronnego, choć przedstawiony tam obraz obiektu nowożytnego tylko w nikłym stopniu koresponduje z wizerunkiem starszego założenia¹⁴. Zamek w Pyzdrach nie został niestety wyobrażony na rycinach i planach starszych niż XIX-wieczne, stąd materiały te nie wnoszą wiele do badań nad jego architekturą. W latach 1824–1826 dawny teren zamkowy przedstawiony został na planie inwentarzowym miasta autorstwa mierniczego rządowego Józefa Gaszyńskiego; widać tam istniejącą do dziś kamienicę, spichlerz oraz ówczesny system drożny i granice podziałów katastralnych¹⁵. Spośród rycin najistotniejsza jest pochodząca z połowy XIX w. akwarela z tzw. *Albumów Stronczyńskiego*¹⁶, ukazująca wi-

¹¹ Pietrzak 2003, s. 115.

¹² Plisiecki 1998, s. 33–115.

¹³ Lites 1980, s. 318–321.

¹⁴ Lustracja 1564–1565, cz. 1, s. 41–45; Lustracja 1628–1632, cz. 1, s. 154–157.

¹⁵ Publikowany m.in. przez Widawski 1973, ryc. 192.

¹⁶ Widoki zabytków 1851, tabl. 28 (przechowywane w: Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Gabinet Rycin). Powiela ją rysunek zatytułowany *Dawniejsze więzienie w Pyzdrach, dziś spichlerz* zamieszczony w „Przyjacielu Ludu”, publikuje Łojko 2007, s. 39.